

The Ilkhanid Wooden Door of the Masjid-i Ali in Quhrud: Analysis of the Inscriptions, the Qadamdahi Nature of the Mosque, Introducing the Patron and Identifying the Artist

Mohammad Mashhadi Nooshabadi¹, Mohamad Reza Ghiasian^{2*}

1. Associate Professor, Religions and Philosophy, Faculty of Literature, University of Kashan, Kashan, Iran
2. Associate Professor, Islamic Art, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan, Kashan, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2022/07/26;
Accepted: 2022/08/24;
Published Online 2022/12/17

 [10.30699/athar.43.3.466](https://doi.org/10.30699/athar.43.3.466)

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author Mohamad Reza Ghiasian

Associate Professor, Islamic
Art, Faculty of Architecture
and Art, University of
Kashan, Kashan, Iran

Email:

mrgh73@yahoo.com

ABSTRACT

The village of Quhrud in the mountainous area of Kashan has two historical mosques, 'Ali and Kallah, both from the Ilkhanid period. Among these, Masjid-i 'Ali is of considerable significance due to the presence of hundreds of lustre star tiles and an exquisite wooden door dated 700AH. The unique Ilkhanid door of the mosque has thirteen inscriptions in Persian and Arabic languages, and the background of the writings and the leaves of the door are decorated with vegetal and geometric motifs. This paper tries to answer the questions of what is the content of the inscriptions on the door and what image does it give of the religious, cultural and historical situation of Kashan region at that time? Thus, while analyzing the content of all the inscriptions of the door, the patron of the mosque, 'Abd al-Wahid, and the artist, Muhammad Naqqar Isfahani and some of his other works have been introduced. In one of the inscriptions, the patron talks about a dream in which Imam 'Ali ordered the construction of the mosque. This Shiite theme has a remarkable resemblance with the inscription of the Ilkhanid lustre tile of Qadamgah-i 'Ali in Kashan. Unlike the latter inscription, which tends towards the religious Shiism, the text of the Quhrud door shows devotion to Imam 'Ali and the Prophet's family. However, these tendencies have finally led to a belief in later periods. Finally, this door can be interpreted as an important document of the founder's feelings, motivations and religious and moral tendencies.

Keywords: Ilkhanid Period, Shiite Art, Quhrud, Masjid-i Ali, Wooden Door

Copyright © 2022. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Mashhadi Nooshabadi, M., & Ghiasian, M. R. (2022). The Ilkhanid Wooden Door of the Masjid-i Ali in Quhrud: Analysis of the Inscriptions, the Qadamdahi Nature of the Mosque, Introducing the Patron and Identifying the Artist. *Athar*. 43(3), 466-482.

درب چوبی ایلخانی مسجد علی قهرود: تحلیل کتیبه‌ها، ماهیت قدمگاهی مسجد، معرفی بانی و شناسایی هنرمند

محمد مشهدی نوش آبادی^۱، محمدرضا غیاثیان^{۲*}

۱. دانشیار، گروه ادیان و فلسفه، دانشکده ادبیات، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران
۲. دانشیار، گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

خلاصه

آبادی قهرود در منطقه کوهستانی شهرستان کاشان دارای دو مسجد تاریخی علی و کله از دوره ایلخانی است. از این میان، مسجد علی قهرود به سبب وجود چند صد کاشی ستاره‌ای کتیبه‌دار زرین‌فام و درب چوبی دولنگه نفیس به تاریخ ۷۰۰ ق اهمیت زیادی دارد. درب ایلخانی کم‌نظیر مسجد دارای سیزده کتیبه به زبان‌های فارسی و عربی است و پس‌زمینه نوشته‌ها و لنگه‌های درب با نقوش گیاهی و هندسی با کیفیت بسیار بالایی اجرا شده‌اند. پرسش اصلی پژوهش این است که کتیبه‌های درب مسجد علی چه محتوایی دارد و چه تصویری از اوضاع دینی، فرهنگی و تاریخی کاشان در آن دوران به دست می‌دهد. در این مقاله، برای اولین بار ضمن بازخوانی و تحلیل محتوای تمام کتیبه‌های درب چوبی، بانی مسجد، عبدالواحد بن محمد و هنرمند سازنده درب، محمد نقار اصفهانی و چند اثر دیگر او معرفی شده‌اند. در یکی از کتیبه‌های در، واقف به رؤیایی می‌پردازد که در آن امام علی (ع) دستور ساخت مسجد را داده است. این درون‌مایه شیعی شباهت چشمگیری با کتیبه لوح زرین‌فام ایلخانی قدمگاه علی صالح‌آباد کاشان دارد. برخلاف کتیبه اخیر که به تشیع اعتقادی گرایش دارد، متن درب قهرود بیشتر نشان‌دهنده ارادت به امام علی و خاندان پیامبر است؛ اگرچه همین نوع گرایش‌ها در نهایت به اعتقادی در دوره‌های بعد انجامیده است. در عین حال، این درب سندی بی‌بدیل از احساسات، انگیزه‌ها و گرایش‌های اعتقادی و اخلاقی بانی است.

کلیدواژه‌ها: دوره ایلخانی، هنر شیعی، قهرود، مسجد علی، درب چوبی

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۴

پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۲

انتشار آنلاین: ۱۴۰۱/۰۹/۲۶

نویسنده مسئول:

محمدرضا غیاثیان

دانشیار، گروه مطالعات عالی هنر،
دانشکده معماری و هنر، دانشگاه
کاشان، کاشان، ایران

پست الکترونیک:

mrgh73@yahoo.com

حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهی‌نامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (باز ترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

مشهدی نوش آبادی محمد، غیاثیان محمدرضا. (۱۴۰۱). درب چوبی ایلخانی مسجد علی قهرود: تحلیل کتیبه‌ها، ماهیت قدمگاهی مسجد، معرفی بانی و شناسایی هنرمند. *فصلنامه علمی اثر*. ۴۳ (۳)، ۴۶۶-۴۸۲.

۱- مقدمه

کتیبه‌ها که به زبان‌های فارسی و عربی نوشته شده، بالغ بر ۵۶۰ کلمه است و اطلاعات مهمی از چگونگی ساخت بنا و اوضاع اجتماعی و مذهبی روستا در دوران ایلخانی آشکار می‌کند. اهمیت تاریخی، دینی و فرهنگی این کتیبه‌ها و نیز فقدان خوانشی کامل از متن و بررسی محتوایی آن، انجام این پژوهش را ضروری می‌کند. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و تاریخی انجام شده و داده‌ها با بازدید میدانی و مطالعه اسنادی جمع‌آوری شده‌اند. پرسش اصلی مقاله این است که کتیبه‌های عربی و فارسی درب مسجد علی متضمن چه محتوایی است و چه تصویری از اوضاع دینی، فرهنگی و تاریخی کاشان در آن دوران به دست می‌دهد.

۲- پیشینه پژوهش

حسن نراقی به درب تاریخی مسجد علی اشاره کرده و فقط کتیبه دربردارنده نام واقف را با اشتباهاتی خوانده است (Naraqi, 1969). دونالد ویلبر که بنا را ندیده بود، به نقل از آندره گذار^۳ می‌نویسد بر ورودی مسجد، کتیبه‌ای به تاریخ ۷۰۰ ق وجود دارد، اما اشاره‌ای به درب نکرده است (Wilber, 1969). جامع‌ترین پژوهشی که تاکنون در مورد این مسجد انجام شده، مقاله اولیور واتسون است که براساس آثار موجود و تحقیقات میدانی، تحولات کالبدی و معماری آن را مورد توجه قرار داده و بیشتر بر کاشی‌های زرین‌فام آن متمرکز شده است (Watson, 1975). او کتیبه واقف درب را خوانده و به انگلیسی ترجمه کرده و برخی دیگر از کتیبه‌های آن را صرفاً ترجمه نموده است (Watson, 1975). پس از واتسون هیچ پژوهش جدی دیگری در این باره انجام نشده و حتی گاهی مورد غفلت واقع شده است؛ برای نمونه، ویلم فلور در میان کهن‌ترین نمونه‌های آثار چوبی دارای گره‌سازی به منبر مسجد جامع نایین و منبری به تاریخ ۷۷۱ ق/۱۳۶۹ م در موزه ایران باستان اشاره کرده و اشاره‌ای به درب مسجد علی نمی‌کند (Floor, 2006)؛ به هر حال این مقاله ضمن خوانش کل کتیبه‌های درب مسجد علی قهرود، برای اولین بار به تحلیل محتوای آنها می‌پردازد.

در روستاهای کوهستانی کاشان و نطنز که انواع درختان با چوب‌های مقاوم و مناسب برای مثبت‌کاری وجود داشته، آثار چوبی کهنی از دوره سلجوقی به بعد بر جای مانده است. یکی از این روستاها، قهرود در فاصله ۴۵ کیلومتری کاشان است که در دوره‌های تاریخی یکی از منزلگاه‌های بین‌راهی در جاده میان کاشان و اصفهان بوده است. اکثر جهان‌گردان اروپایی که از این مسیر عبور کرده‌اند، از قهرود نام برده‌اند. در دوره ایلخانی برخی از انواع چوب در این روستاها شهرت داشته؛ به‌عنوان مثال رشیدالدین فضل‌الله (متوفی: ۷۱۸ ق/۱۳۱۸ م) در کتاب آثار و احیاء از چوب نوعی بید در روستای قهرود نام برده که در «غایت محکمی و سبکی» برای «بیل‌دسته» مناسب است (Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani, 1989).

به‌جز دو بنای مسجد علی و مسجد کله، آثار تاریخی قابل‌توجه دیگری در آن باقی نمانده است. مسجد علی به‌سبب دارابودن چند صد کاشی ستاره‌ای کتیبه‌دار زرین‌فام و درب چوبی دولنگه نفیس از دوره ایلخانی، یکی از بناهای مهم به شمار می‌رود. گروهی از کاشی‌های زرین‌فام شش‌پر که در محل محراب و درگاه ورودی نصب شده‌اند، تاریخ ۷۰۰ ق/۱۳۰۰ م و گروهی دیگر تاریخ ۷۰۷ ق/۱۳۰۷ م دارند. مسجد کله در ابعادی کوچک‌تر، اما با ساختار و عناصر کاملاً مشابه با بنای مسجد علی ساخته شده است. یکی از عناصر هنری این مسجد، لوح سفالینی به ابعاد ۴۶×۷۶ سانتی‌متر است که به شیوه قالبی و با نقاشی زیرلعابی به رنگ‌های سیاه و آبی توسط خاندان ابوطاهر کاشانی اجرا شده و اکنون در مسجد وجود ندارد.^۱ از دیگر آثار تاریخی آن می‌توان به در دولنگه چوبی تاریخ‌دار متأخرتر اشاره کرد.^۲

موضوع اصلی این مقاله خوانش و تحلیل محتوای کتیبه‌ها و عناصر هنری درب چوبی تاریخی مسجد علی قهرود به تاریخ ربیع‌الثانی ۷۰۰ ق است. گرچه اندازه لنگه‌های درب چندان بزرگ نیست (هر لنگه: ۷۵×۴۸×۱۷۰ سانتی‌متر)، ابعاد کلی درب با الحاق چندین لوح چوبی کتیبه‌دار در سه طرف به ارتفاع ۲۷۵ سانتی‌متر و عرض ۲۱۰ سانتی‌متر رسیده است. محتوای

زیادی بافت تاریخی خود را از دست داده و کاروانسرای صفوی آن که توسط اوژن فلاندن^۴ جهانگرد فرانسوی ترسیم شده نیز در دهه‌های اخیر تخریب شده است (شکل ۲). اگر همت اهالی روستا نبود، معدود آثار تاریخی باقی‌مانده در مسجد علی نیز نصیب سارقان و شیادان آثار فرهنگی شده بود.

۳- توصیف و بررسی

۳-۱- مسجد علی قهرود

قهرود یکی از روستاهای واقع در رشته‌کوه کرکس و در میان شهرهای کاشان و نطنز است (شکل ۱). این روستا تا حدود

شکل ۱. نقشه موقعیت روستای قهرود در رشته‌کوه کرکس (راست)

نقشه موقعیت مسجد علی و مسجد کله در روستای قهرود (چپ) (Authors, 2022)

شکل ۲. طراحی لیتوگرافی از روستای قهرود ترسیم شده توسط اوژن فلاندن در دوره قاجار (Naraqi, 1973).

فضای داخلی مسجد با لایه‌های ضخیم گچ پوشانده شده و تزئینات آن محدود به محراب و درگاه ورودی است. محراب شامل یک طاقچه مستطیل‌شکل بسیار عمیق است که دو طاقچه کوچک‌تر با تزئینات مقرنس در دو طرف آن قرار دارند.

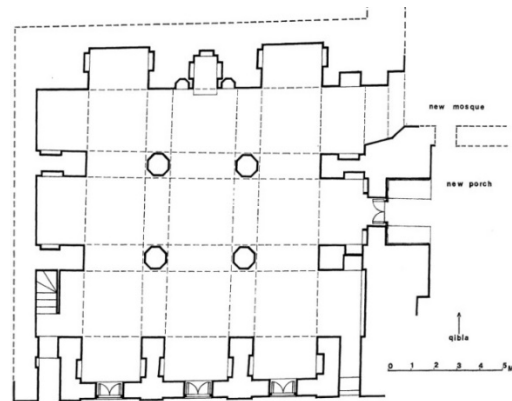
مسجد علی پلان مربعی دارد که با ۹ طاق پوشیده شده و در چهار طرف آن غرفه‌هایی در طبقه فوقانی طراحی شده است. چهار ستون هشت‌ضلعی در مرکز بنا جای دارند که تیرک‌های چوبی بزرگی بین آنها و پایه‌های بنا نصب شده است (شکل ۳).

قرآنی به تاریخ ۷۰۰/ق/۱۳۰۰ م و گروه دوم شامل بیش از پنجاه کاشی به تاریخ ۷۰۷/ق/۱۳۰۷ م است که کتیبه‌های شعر فارسی (شاهنامه و رباعی‌های عاشقانه) دارند (Watson, 1975).

شکل ۳. پلان مسجد علی قهرود (Watson, 1975) و تصویری از فضای داخلی آن (Authors, 2022).

در موقعیت محراب و درگاه ورودی، کاشی‌های زرین‌فام شش‌پر نصب شده‌اند که واتسون آنها را به دو گروه عمده دسته‌بندی کرده است. گروه اول شامل حداقل دویست کاشی با کتیبه‌های

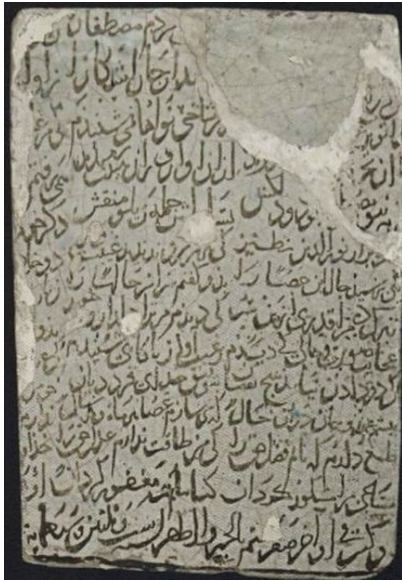
او بر ما نامعلوم است، تجربه‌ای را که در قالب رؤیا برایش رخ داده بیان کرده و از خدا طلب مغفرت کرده است. در این شعر، اشاره‌ای به مکان مکاشفه خود می‌کند که ممکن است همین مسجد و قدمگاه قهرود باشد. در متن کتیبه به عصایی که شاید محور نمادین این مکاشفه بوده و نیز دیدار با «تورالدین نطنز» در رؤیا اشاره شده است، اما چون بخش عمده‌ای از شعر در دست نیست، نمی‌توان این راز را کشف کرد.^۷

واتسون گاه‌شماری تاریخی احداث و بازسازی این مسجد را بدین شرح آورده است: ۷۰۰/ق/۱۳۰۰ م: ساخت بنا، درب نفیس چوبی و گروهی از کاشی‌های زرین‌فام شش‌پر با کتیبه‌های قرآنی؛ ۷۰۷/ق/۱۳۰۷ م: نصب گروهی دیگر از کاشی‌های زرین‌فام شش‌پر با کتیبه‌های اشعار فارسی؛ ۷۰۸/ق/۱۳۰۸ م: ساخت لوح سفالین محرابی‌شکل دربردارنده تاریخ تأسیس بنا؛ ۷۳۶/ق/۱۳۳۵ م: ساخت لوح سفالین زرین‌فام با مضمون یک رؤیا؛ حدود ۱۲۰۰/ق/۱۷۸۵ م: احداث مسجد زمستانی در گوشه جنوب غربی؛ ۱۳۱۷/ق/۱۹۰۰ م: سرقت کاشی‌های زرین‌فام شش‌پر و درب چوبی که از سارقان بازستانده و مجدد در بنا نصب شدند؛ ۱۳۳۹ ش/۱۹۶۰ م: ویران شدن مسجد زمستانی و احداث مسجد نو بر پایه‌های آن (Watson, 1975). البته مسجد نو در سال‌های اخیر تخریب و اکنون مسجد

در مرکز محراب مسجد، دو لوح سفالین بوده که حداقل تا زمان انتشار مقاله واتسون در آنجا بوده‌اند و در سال‌های بعد به سرقت رفته و از ایران خارج شده‌اند.^۵ یکی از آنها لوح فیروزه‌ای‌رنگ به ابعاد ۴۴×۳۶ سانتی‌متر و تاریخ ۷۰۸/ق/۱۳۰۸ م است (شکل ۴) که اکنون در موزه طارق رجب کویت نگهداری می‌شود (Fehérvári, 1998).^۶ در حاشیه این لوح، سوره اخلاص و در مرکز، عبارت «امر بنا هذا المسجد العبد الضعیف عبدالواحد بن محمد القهرودی فی سنه ثمان و [...] سبعمائه» آمده است (Watson, 1975). نام همین بانی روی درب چوبی همین مسجد که تاریخ ۷۰۰ دارد نیز ذکر شده است. واتسون که کتیبه محراب را خوانده، درباره اختلاف هشت‌ساله تاریخ‌های درب و محراب این فرضیه را مطرح کرده که شاید آنها تاریخ‌های احداث بنا و تکمیل تزئینات آن باشند (Watson, 1975).

دیگری یک لوح سفالین زرین‌فام به تاریخ اواخر صفر ۷۳۶/ق/۱۳۳۵ م است که رؤیایی مکاشفه‌آمیز و صوفیانه را در قالب شعر مثنوی بیان می‌کند (شکل‌های ۴ و ۵). حدود نیمی از این لوح از بین رفته است، ولی می‌توان حدس زد در اصل شامل ۲۶ بیت شعر بوده است (Mashhadi Noosh Abadi & Ghiasian, 2021). براساس متن باقی‌مانده، ظاهراً شخصی که نام و هویت

بزرگ‌تری با دیوارهای بتنی و یک گنبد بسیار بزرگ در حال احداث است.

چپ: شکل ۵. لوح زرین‌فام متعلق به مسجد علی قهرود، ۷۳۶ ق/۱۳۳۵ م، اندازه: ۲۷.۵×۳۹.۵ سانتی‌متر، محل نگهداری: نامعلوم (Sotheby's, 2011)

راست: شکل ۴. محراب مسجد علی قهرود در حدود سال ۱۹۷۵ م و پیش از سرقت دو لوح کاشی (Fehérvári, 1998)

این درب دارای کتیبه‌های مفصل مشتمل بر سیزده کتیبه فارسی و عربی و بیش از ۵۶۰ کلمه است که در مقایسه با آثار مشابه کم‌نظیر است (شکل‌های ۶، ۸-۱۲). در کتیبه‌های دوازدهم و سیزدهم تاریخ ساخت درب آمده است. یکی به ماده تاریخ «سال هجرت رسیده بود بذال = ۷۰۰» و دیگری به حروف، ماه و سال را ثبت کرده است («ربیع الآخر سنه سبع‌مائه»). گفتنی است این نوع تاریخ‌گذاری با حروف ابجد ادامه‌دهنده سنت‌های سده‌های پیشین است که به‌عنوان مثال در شعر مسعود سعد سلمان (متوفی: ۵۱۵ ق/۱۱۲۱ م) می‌توان ردگیری کرد: «چو سال هجرت بگذشت تی و سین و سه جیم = ۴۶۹» (Losensky, 2006). بعدها در شعر دوره صفوی بیان تاریخ به ابجد، به اوج رواج و پختگی معماگونه رسید.

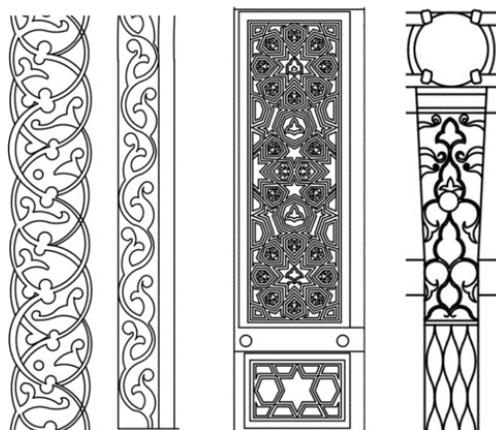
هریک از کتیبه‌ها روی الوار یک‌تکه کنده‌کاری شده که بزرگ‌ترین آنها کتیبه فوقانی درب به ابعاد ۳۴×۲۱۰ سانتی‌متر است. پس از سرقت و نصب مجدد درب، الوارهای کتیبه‌ها با

۲-۳- درب چوبی مسجد علی

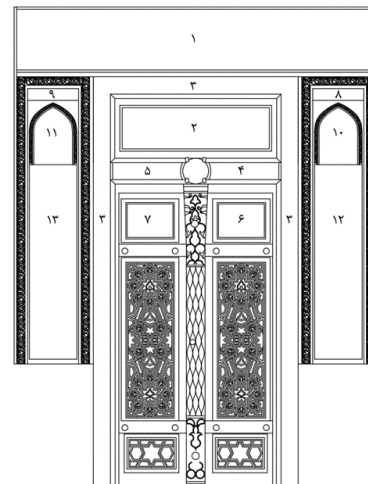
در بدنه دیوار غربی مسجد، فضایی فرورفته برای نصب درب چوبی تعبیه شده است. درب مسجد به ارتفاع ۲۷۵ سانتی‌متر و عرض ۲۱۰ سانتی‌متر شامل تخته‌های چوب کنده‌کاری‌شده مزین به کتیبه‌ها و نقوش گیاهی است. در مرکز آن، یک جفت در دولنگه تعبیه شده و در بالای آن در یک قاب افقی، کتیبه‌ای قرآنی آمده است. ابعاد هر لنگه درب ۷.۵×۴۸×۱۷۰ سانتی‌متر است. در دو طرف قاب درها، دو لوح چوبی عمودی قرار دارند که از ارتفاع ۷۰ سانتی‌متری کف زمین نصب شده‌اند؛ زیرا نشیمنگاه (پیرنشین) سنگی در مقابل آنها جای دارد. در بالاترین قسمت، به اندازه عرض کل درها و لوح‌های جانبی، یک لوح کشیده افقی با مضمون شانزده بیت شعر در چهار سطر آمده است.

با سایر نمونه‌های موجود در منطقه می‌شود، اجرای نقوش و تزئینات در دو طراز است؛ بدین معنا که نوشتارها و گره‌چینی‌ها در یک سطح برجسته‌تر و نقوش گیاهی پس‌زمینه آنها در یک سطح فرورفته‌تر کنده‌کاری شده‌اند. در حاشیه‌های کتیبه‌های ۱۲ و ۱۳، اسلیمی‌های درهم‌تنیده کار شده که در هنرهای چوب سده‌های بعد نیز همین نقوش زیاد به کار رفته است (شکل ۷). در مجموع این نقوش جلوه‌ای از یک کار مشبک را تقلید می‌کنند. بر فراز لنگه‌ها و در میان کتیبه‌های ۴ و ۵ یک حفره دایره‌ای با کارکرد نامعلوم وجود دارد که اکنون با یک ورق فولادی جدید پوشانده شده است (شکل ۸).^۸

زوارهایی به یکدیگر متصل شده و روی آنها میخ‌های بزرگ سرپهن کوبیده شده بود. در سال‌های اخیر، این زوارها و بیشتر میخ‌ها که به اثر ضربه زده بودند، توسط اداره میراث فرهنگی جدا شده‌اند. کتیبه‌های شماره ۱ و ۲ به خط کوفی و سایر کتیبه‌ها به خط ثلث متمایل به نسخ هستند. بخش اعظم درب با نقوش نوشتاری پوشیده شده و تنها بر روی قاب مرکزی و پایینی لنگه‌های درب و حاشیه‌های کتیبه‌های ۱۲ و ۱۳ نقوش غیرنوشتاری آمده است. پس‌زمینه نوشته‌ها و لنگه‌های درب با نقوش گیاهی پوشانده شده که با کیفیت بسیار بالایی اجرا شده‌اند. یکی از ویژگی‌های خاص این درب که سبب تمایز آن

شکل ۷. طرح خطی بخش‌هایی از درب (طراحی: فریده فرمانیان آرانی)

شکل ۶. طرح خطی درب مسجد علی قهرود (طراحی: فریده فرمانیان آرانی)

شکل ۹. درب مسجد علی (Authors, 2022)

شکل ۸. درب مسجد علی (Authors, 2022)

شکل ۱۱. بخشی از درب مسجد علی (Authors, 2022)

شکل ۱۰. جلوخان مسجد علی (Authors, 2022)

شکل ۱۲. بخش‌هایی از درب مسجد علی (Authors, 2022)^۹

داد فرمان | مهیا شد مرا در حال درمان | ز ناگه سنگ
چندی گشت ظاهر | جوانی چند معاون بود حاضر |
بامر او اساس از سنگ مرمر | نهادم تا ببالا شد برابر |
(۳) چو واجب گشت بر من آن اشارت | بقدر وسع کردم
آن عمارت | امید است آنک باشد یادگاری | نمانم من
بماند روزگاری | مگر صاحب دلی اهل صفایی | کند در
حق این مسکین دعایی | خداوندا تویی دانای اسرار |

متن کتیبه‌های درب چنین است:

- کتیبه ۱: (۱) بتوفیق خدای پاک داور | کریم و خالق و
حی و توانگر | شبی در خواب دیدم مرتضی را | امیر و
مفخر آل عبا را | بگفتا عبد واحد باش استاد | بفرمایم
تو را هر گونه بنیاد | توقف کرد آنجا یک زمانی | پس
آنکه بر کشید آنجا نشانی | (۲) اساس مسجد و محراب
و منبر | سقایه با توابع بود بر سر | امیرالمؤمنین چون

- که دارم زلت عصیان بسیار | (۴) ندارم مایه نیکو ز طاعت | بجز ایمان و تسلیم و قناعت | بفضلت بنده را دلشاد گردان | ز عدل خود مرا آزاد گردان | امید من بدرگاهت روا کن | شفاعت خواه ما را مصطفی کن | بحق اولیاء و آل یس | بحامیم و بطه و بطس.
- کتیبۀ ۲: (۱) إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ (۲) وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ (توبه: ۱۸).
- کتیبۀ ۳: امر بنبا هذا المسجد و السقایه الصدر الامام العالم ملك الفاضل و الخطبا مفخر القضاة مفتی العصر نعمان الزمان قدوة المشايخ و المحققين تاج الملة و الدين عبدالواحد بن الصدر السعيد الامام ملك العلماء و الافاضل افتخار العراق خاتم الزمان نجم الملة و الدين محمد بن المرحوم السعيد ملك العلماء و الافاضل زين الحاج الحرمين نجم الملة و الدين على بن الصدر السعيد ملك الاكابر و الفضلا مفخر القضاة مفتی الفرق زين الحاج الحرمين رشيدالدين احمد بن محمد بن عبدالله بن على القهرودی. غفر الله لهم. حرره العبد الضعیف محمد بن على بن مجيب النصار الاصفهانی.^{۱۰}
- کتیبۀ ۴: لا إله إلا الله (صافات: ۳۵؛ محمد: ۱۹) الملك الحق المبين (برگرفته از نور: ۲۵).
- کتیبۀ ۵: محمد رسول الله (فتح: ۲۹) صادق الوعد الامين.
- کتیبۀ ۶: قال النبي عليه السلام: مَنْ بَنَىٰ لِلَّهِ مَسْجِدًا وَلَوْ مِثْلَ مَفْحَصِ قَطَاةٍ بَنَىٰ اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ.
- کتیبۀ ۷: (۱) مثل المؤمن في المسجد كمثل الحوت في البحر. (۲) مثل المنافق في المسجد كمثل الطير في القفص.
- کتیبۀ ۸: أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ (برگرفته از نحل: ۹۸).
- کتیبۀ ۹: إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (برگرفته از یونس: ۶۵؛ شعراء: ۲۲۰؛ انفال: ۶۱؛ عنكبوت: ۵؛ بقره: ۱۳۷؛ فصلت: ۳۶).
- کتیبۀ ۱۰: (۱) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۲) وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُوا - (۳) نَكَ أَبْصَارَهُمْ لَمَّا سَمِعُوا (۴) الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ - (۵) ن وَ مَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ (قلم: ۵۱-۵۲) (۶) هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ (صاد: ۴۲).
- کتیبۀ ۱۱: (۱) قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ (۲) مِنْ رَبِّي فَإِذَا جَاءَ (۳) وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ (۴) وَ كَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا (كهف: ۹۸) (۵) وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ (آل عمران: ۱۹۵).
- کتیبۀ ۱۲: (۱) اصل و فرع نماز غسل و وضو | (۲) داعيت لا اله الا هوست | (۳) بد بود سوى حق نماز جواز | (۴) چون طهارت نکرده ای ز نیاز | (۵) چون بفضل خدای گشت تمام | (۶) باد بر مصطفی درود [و] سلام | (۷) آنک کرد این عمارت دلگیر | (۸) یا رب از وی به فضل خود ببذیر | (۹) نامش از اصل واحدی کرده (۱۰) تکیه بر فضل سرمدی کرده | (۱۱) طمع دارد ز زایران کریم | (۱۲) بیکی فاتحه ز قلب سلیم | (۱۳) چون رسید این مراد ما بکمال | (۱۴) سال هجرت رسیده بود بذال.
- کتیبۀ ۱۳: (۱) اگر خواهی که گردد کعبه آباد | (۲) دل اهل دلی از خود بکن شاد | (۳) برغبیت بر همه کس مهربان باش | (۴) همه کس را چو خورشید جهان باش | (۵) مکن عیب کسان کان ناپسندست | (۶) که حق داند که چو نیش آفریدست | (۷) سخاوت کن که هر کس کو سخی بود | (۸) روا نبود که گویم دهر چی بود | (۹) چو استاد این چوب راست می کرد | (۱۰) صباحش فاتحه درخواست می کرد | (۱۱) خدایا بیامرز آن بنده را | (۱۲) که بصدق بخواند فاتحه را | (۱۳) فی تاریخ ربیع الآخر سنه سبع مائه.

۳-۳- تحلیل محتوای کتیبه‌های درب مسجد علی

سیزده کتیبۀ نوشتاری حک‌شده بر این درب را می‌توان به دو گروه عربی و فارسی دسته‌بندی کرد. ده کتیبۀ عربی شامل آیات قرآن، احادیث و شجره‌نامه بانی است و سه کتیبۀ به زبان فارسی و دربردارنده سه شعر مثنوی به تعداد ۲۹ بیت است. از

قاب‌های جانبی و یکی در صدر درب آمده‌اند. قاب جانبی سمت راست، توصیه به رعایت طهارت باطنی برای انجام فریضه می‌کند. در این ابیات که رویکرد عرفانی و اخلاقی دارد، ضمن اشاره به طهارت درونی و درود بر پیامبر آرزو شده تا خداوند از بانی بنای مسجد را بپذیرد و از زایران مسجد و قدمگاه درخواست فاتحه شده است. آوردن نسبت «زائر» برای کسی که بدین جا می‌آید نیز می‌تواند با کارکرد قدمگاهی و زیارتگاهی بنا مربوط باشد. شعر قاب سمت چپ، متضمن پند اخلاقی است که به شادکردن دل مردم، مهربانی بر همه کس، دوری از عیب‌جویی و سخاوت دعوت کرده و در پایان برای سازنده و بانی درخواست فاتحه می‌کند. شعر محوری این درب چوبی در قاب بزرگی در صدر آن آمده و اشاره به رؤیای واقف دارد که طی آن، دستور ساخت بنا به او داده شده است و در ادامه بدان پرداخته خواهد شد.

۴-۳- معرفی بانی، عبدالواحد بن محمد

کتیبه طولانی دربردارنده نام بانی، مشابه بیشتر کتیبه‌های سده‌های میانی ایران، به زبان عربی است و شامل نام کامل و شجره اوست («عبدالواحد بن محمد بن علی بن احمد بن محمد بن عبدالله بن علی القهرودی»). علاوه بر این، نام او بر کاشی فیروزه‌ای محراب نیز نقش بسته است («العبد الضعیف عبدالواحد بن محمد القهرودی»). در اشعار کتیبه‌های ۱ و ۱۲ نیز مصرع‌هایی وجود دارد («بگفتا عبد واحد باش استاد» و «نامش از اصل واحدی کرده») که بعید نیست متضمن تخلص شاعر یعنی همان عبدالواحد باشد. اشعاری نه چندان قوی که یک عالم و سخنور آشنا به ادب فارسی و عربی می‌توانسته آنها را بسراید.

در کتیبه طولانی درب، پدر، جد و جد بزرگش با القابی طولانی معرفی شده‌اند که نشان می‌دهد او و اجدادش از عالمان دینی بوده‌اند. القابی که برای عبدالواحد آمده، متضمن جایگاه پیشوایی وی به‌عنوان عالم، فقیه، خطیب و قاضی است. برای پدرش محمد و جدش علی نیز القابی مانند «صدر سعید» و «ملک العلما» آمده، به‌علاوه اینکه برای جد بزرگش احمد، عنوان قاضی و «مفتی الفرق» آورده که لقب اخیر نشان می‌دهد

ده کتیبه عربی، هفت مورد قرآنی، دو فقره حدیثی و یکی شجره‌نامه بانی است. کتیبه‌های قرآنی خواه به‌صورت نقل مستقیم یا غیرمستقیم به آیاتی درباره ساخت مسجد، اقامه نماز، اسماء الله، وحدانیت خدا و صدق رسولش، پناه‌بردن به خدا از شر شیطان و این یکاد و غیره اشاره دارند. در انتهای کتیبه «و این یکاد» آیه «هذا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ» آمده که چشمه آب خنک و شفابخشی بود که خداوند در زیر پای ایوب نبی جاری کرد. این آیه به سقایه اشاره دارد که واقف علاوه بر مسجد وقف کرده است. کلمه «سقایه» که سه مرتبه در کتیبه‌ها آمده است، به «آنچه بنا نهند برای آب» و «خزانه آب در مساجد» اشاره دارد (Dehkoda, 1959) که لایب سیستم آب‌رسانی نیز داشته است. جالب‌توجه است که اکنون نیز آب چشمه از طریق لوله‌کشی در حوضچه‌ای در مقابل درب مسجد جاری است و بعید نیست بازمانده سنت گذشته باشد. ریش‌سفیدان روستا نیز حضور آب و چشمه‌ای در نزدیکی مسجد را از سالیان دور به خاطر دارند.

یکی از ضروریات احداث سقایه می‌تواند موقعیت منزلگاه بین‌راهی قهرود و نیاز مسافران به آب جهت وضو و آشامیدن باشد. علاوه بر این، از آنجا که براساس متن کتیبه‌ها، بنا کارکرد قدمگاهی نیز داشته و زایرانی برای زیارت بدان جا می‌رفتند، احداث سقایه لازم بوده است. اکنون نیز اتاق کوچکی در زیر غرفه‌های فوقانی در جانب چپ درب ورودی از بقیه فضا منفک شده که در گذشته به‌عنوان قدمگاه امام علی (ع) قداست داشته، ولی امروزه اهالی مسجد آن را زینبیه می‌خوانند.

یکی از احادیث درج‌شده بر درب به ثواب بناکردن مسجد پرداخته («کسی که یک مسجد - هر چند کوچک - بنا کند، خداوند خانه‌ای در بهشت برای او بنا می‌کند») و دیگری تفاوت مؤمن و منافق در مسجد («مؤمن در مسجد همانند ماهی در دریاست و منافق در مسجد مانند پرنده در قفس») را تذکر می‌دهد. جالب اینکه همین دو حدیث بر در چوبی متأخر مسجد کله قهرود نیز نوشته شده است و معلوم می‌شود کاتب آن، کتیبه‌های درب مسجد علی را از نظر گذرانده است. کتیبه‌های فارسی منحصر به سه شعر در قالب مثنوی است که دو شعر در

احتمالاً در هر دو مذهب تشیع و تسنن صاحب فتوا بوده است. به هر حال چهار نسل از این خاندان، عالمان دین بوده و عبدالواحد و جد بزرگش مقام قضاوت و فتوا نیز داشته‌اند، اما لقب «قدوة المشايخ و المحققين» که برای رهبران و مشایخ تصوف به کار می‌رود، تنها برای خود واقف عبدالواحد ذکر شده و نشان می‌دهد که او حداقل در محدوده‌ای کوچک جایگاه شیخیت و رهبری در تصوف داشته است.

همچنین در ابتدای یکی از مثنوی‌ها از عباراتی استفاده شده که معمولاً به ادبیات صوفیه شباهت دارد: «اصل و فرع نماز غسل و وضو [ست] | داعیت لا اله الا هوست | بد بود سوی حق نماز جواز | چون طهارت نکرده‌ای ز نیاز». جدای از درون‌مایه باطنی و عرفانی این دو بیت، ذکر توحیدی «لا اله الا هو»، معمولاً در ادبیات صوفیه کاربرد دارد؛ چنانکه امام محمد غزالی (متوفی: ۵۰۵ ق/۱۱۱۱ م) لا اله الا هو را توحید خواص و لا اله الا الله را توحید عوام می‌داند (Ghazali, 1954). حتی بقیه محتوای این مثنوی و مثنوی بعدی بی‌ارتباط با اخلاق صوفیانه نیست.

طرفه آنکه در رؤیای مکاشفه‌آمیز ثبت‌شده روی لوح زرین‌فام مورخ ۷۳۶ هجری همین مسجد (شکل ۵) به «نورالدین نطنز» اشاره شده که باید منظور نورالدین عبدالصمد نطنزی (متوفی: ۶۹۹ ق/۱۲۹۹ م) شیخ صوفی طریقه سهروردیه باشد که چند دهه قبل از آن تاریخ در نطنز از دنیا رفته است. وی از بزرگان تصوف در منطقه کاشان در دوره ایلخانی است که شاگردی نجیب‌الدین علی بن بزغش شیرازی (متوفی: ۶۷۸ ق/۱۲۷۹ م) شاگرد بلافضل شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی (متوفی: ۶۳۲ ق/۱۲۳۴ م) را کرده (Jami, 1996) و دو تن از شاگردانش عبدالرزاق کاشانی و عزالدین محمود نیز از معاریف تصوف این دوره هستند و اتفاقاً در حدود سال نگارش این رؤیا در سال‌های ۷۳۵ و ۷۳۶ هجری از دنیا رفته‌اند (Jami, 1996)؛ بنابراین ممکن است افراد مرتبط با این مسجد با مجامع صوفیانه آن دوران که در منطقه کاشان اقبالی داشته‌اند، مربوط باشند.

طرفه‌تر اینکه در این دوران، یکی دیگر از مشایخ بزرگ سهروردیه عبدالسلام کامویی (متوفی: ۶۹۶ ق/۱۲۹۷ م) از آبادی کامو در مجاورت قهرود برخاسته که طریقه و شاگردانش در کاشان، اصفهان، اردستان، یزد و کرمان گسترده بوده است (Mashhadi Noushabadi, 2019). در این دوره، تصوف سهروردی در کاشان و نطنز پابرجا بوده و در اوایل همین قرن، سید رکن‌الدین یزدی خانقاهی را در بیرون از دروازه سوق کاشان دایر و وقف کرده است (Afshar, 1975). درباره مذهب بانی لازم به ذکر است که در کتیبه ۱ از «مرتضی، امیر و مفخر آل عبا» به‌عنوان امیرالمؤمنین یاد شده که به‌تنهایی نمی‌تواند متضمن اعتقاد به امامت ایشان باشد، اما در اشاره به آل عبا و شفاعت‌خواهی از آل یاسین گرایش‌های شیعی نمودار وی می‌شود؛ زیرا آل عبا اشاره به پنج معصوم شیعه دارد. همچنین بنا بر برخی روایات و تفاسیر شیعی، منظور از یاسین، پیامبر (س) و آل یاسین اهل‌بیت اوست. البته این مایه نزدیکی به خاندان پیامبر (س) و امام علی (ع) در نزد عرفای اهل سنت این دوره نیز امری معمول بوده است. در دیگر کتیبه‌های قرآنی و حدیثی و فارسی نقش‌شده بر این در، عبارت دیگری که متضمن عقاید بانی مسجد باشد، به چشم نمی‌خورد.

۵-۳- معرفی هنرمند محمد نقار اصفهانی و برخی دیگر از آثار وی

در انتهای کتیبه شماره ۳، نام هنرمند در جمله «حرره العبد الضعیف محمد بن علی بن مجیب النقار الاصفهانی» آمده است. نام وی روی درب مسجد پرزله ایبانه (شکل ۱۳)، روستایی در نزدیکی قهرود نیز آمده است: «و لذكر الله اعلى و اجل. فی تاریخ سنه احدی و سبعمائه. کتبه محمد بن علی مجیب نقار اصفهانی» (Mashahdi Nooshabadi, 2014).^{۱۲} ظاهراً لقب نقار در میان هنرمندان نجار معمول بوده؛ به‌گونه‌ای که حداقل دو نجار دیگر با این لقب شناسایی شده‌اند (Mayer, 1958; Watson, 1975). محمد نقار در درب قهرود فعل «حرره» و در درب ایبانه فعل «کتبه» به کار برده که نشان می‌دهد او هم خوش‌نویسی و هم «نقاری» درب‌ها را انجام داده است. با توجه به اجرای ماهرانه کتیبه کوفی و ثلث و نقوش گیاهی و گره‌چینی

در درب مسجد قهرود، نام شخص دیگری در گوشه پایین سمت راست کتیبه ۱ به صورت «عمل استاد حاجی» آمده است. این عبارت به قلم ریز در پس‌زمینه درج شده که احتمال دارد نجار درب بوده باشد. احتمال نجاربودن او با مصرع «چو استاد این چوب راست می‌کرد» در کتیبه ۱۲ تقویت می‌شود که ظاهراً او کار سنگین برش‌کاری تخته‌ها و لنگه‌های درب را انجام داده و محمد نقار تزئینات آن را اجرا کرده است.

شکل ۱۳. درب مسجد پُرزله ایبانه، ۷۰۱ ق/۱۳۰۱ م، موزه ایبانه. (Authors, 2022).

باید او را هنرمندی توانمند و صاحب‌ذوق دانست. ساختار تزئینات درب قهرود به صورت گره‌چینی است، اما درب ایبانه با ساختار متفاوتی از قاب‌های مستطیلی برجسته و فرورفته طراحی شده است. در درب قهرود غلبه با نوشتار است تا تزئینات، اما در درب ایبانه نوشتار نقش فرعی دارد و بخش‌های عمده درب متشکل از قاب‌بندی‌های مستطیلی مزین به زنجیره‌هایی از نقوش گیاهی است.

به صورت برجسته اجرا شده و پس‌زمینه‌ای از نقوش حلقه‌ای دارند. در لچکی‌های بالای قوس محرابی و نیز حاشیه‌ها، نقوش گیاهی کنده‌کاری شده است.

شبهات نقوش گیاهی و تزئینات درب مسجد علی با ستون چوبی باقی‌مانده از آن، ما را بر این می‌دارد که تصور کنیم ستون‌های مسجد نیز کار همین هنرمند باشد؛ بنابراین می‌توان فرض کرد او حداقل یک سال (از ربیع‌الآخر ۷۰۰ ق تا ۷۰۱ ق) در روستاهای این منطقه به فعالیت پرداخته است. پذیرش این فرضیه، نظر واتسون درخصوص انتقال درب مسجد علی از اصفهان به این منطقه را مشکل می‌کند (Watson, 1975).

در جریان مرمت، آواربرداری و موربانه‌زدایی از کف غرفه‌های فوقانی مسجد در سال ۱۳۹۹ ش (https://www.iribnews.ir/fa/amp/news/2777195, 2022) ستونی چوبی به دست آمده (شکل ۱۴) که بر کتیبه نسبتاً سالم آن دستور ساخت مسجد به همراه نام بانی، عبدالواحد و آیه ۷۸ سوره اسراء نوشته شده است: «أمرَ بنا هذا المسجد و سقايته عبدالواحد بن محمد بن علی. أقم الصلاة لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ و قرآنَ الفجرِ إنَّ قرآنَ الفجرِ كانَ مشهوداً». این کتیبه‌ها در پایین‌ترین قسمت ستون هستند که مقطع مربعی دارد و قسمت میانی ستون مقطع هشت‌ضلعی دارد. نام بانی در یک کتیبه مستطیلی ساده آمده، اما آیه قرآنی در ارتباط با اقامه نماز در یک قاب محرابی چشمگیر طراحی شده است. نوشته‌ها

اما نکته قابل توجه دیگر، تشابه درب مسجد علی قهرود با درب مسجد زیرنگین فریزهند، روستایی در همان حوالی است (شکل ۱۵). از وجوه تشابه این دو درب می‌توان به اجرای تزئینات در دو طراز (برجسته و فرورفته)، کیفیت اجرای مشابه و نیز استفاده از نقوش گره‌چینی یکسان در قاب‌های مرکزی لنگه‌های درب‌ها اشاره کرد. علاوه بر این، می‌توان گفت نقوش اسلیمی تقریباً یکسانی روی قسمت بالایی تیرک‌های چوبی پوشاننده درز میان دو لنگه به کار رفته است (شکل‌های ۱۲ و ۱۵). براساس این وجوه مشترک و نیز کتیبه فرسایش یافته درب مسجد زیرنگین فریزهند که «فی رمضان سنه سبع مائه» خوانده می‌شود، می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که احتمال دارد درب فریزهند نیز کار محمد النقار باشد، یا اینکه حداقل تحت تأثیر یکدیگر در سال ۷۰۰ ق ساخته شده‌اند.

شکل ۱۴. ستون چوبی متعلق به مسجد علی قهرود، اندازه قاب کلی:

۷۰×۳۰ سانتی‌متر

(Authors, 2022)

شکل ۱۵. درب مسجد زیرنگین فریزهند، ۷۰۰ ق/۱۳۰۰ م (Authors, 2022)

سنگ‌های مرمری که ظاهر شده بنا را می‌سازد. پس از بیداری بیننده خواب که «عبد واحد» است، طبق اشارت، به ساخت مسجد و سقايه مبادرت می‌کند و در پایان مناجاتی با خداوند نموده و طلب شفاعت پیامبر و آل او دارد. گزارش این خواب و آثار مترتب بر آن، قابل مقایسه با کتیبه‌های یک جفت لوح سرامیکی زرین‌فام قدمگاه علی کاشان به تاریخ ۷۱۱ ق/۱۳۱۲ م است که در آن رؤیا نیز امام علی (ع)

۳-۶- ماهیت قدمگاهی مسجد علی و مقایسه کتیبه

آن با قدمگاه صالح آباد کاشان

در شعر شانزده بیتی بالای درب، واقف بنا عبدالواحد جریان خوابی را که به ساخت این مسجد انجامیده، شرح داده است که براساس آن امام علی (ع) به خواب بانی آمده و فرمان ساخت مسجدی را صادر می‌کند و محل مسجد، محراب، منبر و سقايه آن را مشخص می‌کند. در ادامه خواب با کمک چند جوان، با

اما بینندهٔ رؤیا و سازندهٔ بنای مسجد علی قهرود شخص عبدالواحد است.

تفاوت دیگر در رویکردهای شیعی این دو کتیبه است. همان‌طور که بیان شد، بیشتر عبدالواحد به صوفی سنی با تشیع محبانه شباهت دارد؛ درحالی‌که در گزارش رؤیای کتیبهٔ زرین‌فام قدمگاه علی کاشان، امیرالمؤمنین علی (ع) در اشاره به جوانی می‌فرماید که «این جوان فرزند ماست مهدی صاحب زمان» (Mashhadi Noosh Abadi & Ghiasian, 2021) که طبعاً اشاره به امام دوازدهم شیعیان دارد و تشیع اعتقادی در آن واضح است. مقایسهٔ مضمون دو کتیبه یادآور قول حمدالله مستوفی (متوفی: حدود ۷۴۴ ق/۱۳۴۴ م) مورخ ایلخانی نیز است که در *نزهة القلوب* شهر کاشان را شیعه و ولایات یا روستاهای آن را سنی معرفی می‌کند (Mostavfi, 1983).

وجود این دو کتیبه در آغاز قرن هشتم هجری متضمن تحولات سیاسی و فرهنگی ایران و منطقهٔ کاشان نیز هست؛ چراکه شهر کاشان از قرن‌ها پیش به تشیع شهرت داشته و اکنون با ظهور غازان‌خان (حک. ۶۹۴-۷۰۳ ق/۱۲۹۵-۱۳۰۴ م) و پایان‌دادن به سیطرهٔ مذهب بودایی بر دربار ایلخانی و توجه به اسلام و گرایش به ائمهٔ شیعه که در دورهٔ جانشینش سلطان محمد خدابنده (حک. ۷۰۳-۷۱۶ ق/۱۳۰۴-۱۳۱۶ م) رنگ تشیع گرفت، مجال ظهور باورها و احساسات شیعی در این شهر قوت گرفته است. اینکه در میان سازندگان این‌گونه بناها نه مردم عادی، بلکه نام حاکمان و عالمان محلی نیز دیده می‌شود، نشان‌دهندهٔ توسعهٔ باورهای شیعی و اقبال به آن و پایان نسبی محدودیت‌هایی است که در این باره برای تشیع وجود داشت.

۴- نتیجه‌گیری

در این مقاله برای اولین بار تمام کتیبه‌های درب مسجد علی بازخوانی و معلوم شد به‌جز کتیبه‌های عربی که عموماً قرآنی و حدیثی و یکی از آنها معرفی بانی مسجد و هنرمند سازندهٔ در است، سه کتیبهٔ شعر فارسی در درب کار شده است. یکی از اشعار مربوط به خوابی است که به ساخت این مسجد منتهی شده و مضمون دو شعر دیگر انگیزه‌ها، نصایح، درخواست مغفرت بانی از نمازگزاران و تاریخ ساخت بناست.

دستور ساخت تربت‌خانه یا قدمگاه را به شخصی می‌دهد و کار به انجام می‌رسد (Adle, 1972, 1982; Adle, 2000; Mashhadi Noosh Abadi & Ghiasian, 2021). براساس متن آن لوح‌ها، امام علی (ع) همراه با امام دوازدهم شیعیان که به هیبت جوانی است در خواب شخصی ظاهر شده و دستور ساخت تربت‌خانه‌ای را داده و مختصات آن را مشخص می‌کند. تکرار این درخواست در خواب چند مرد و زن باعث اقدام به بنای تربت‌خانه می‌شود. قرابت‌های آشکاری بین محتوای کتیبهٔ درب مسجد و کتیبهٔ زرین‌فام قدمگاه وجود دارد: ۱- قرابت زمانی که اولی در سال ۷۰۰ ق و دیگری در سال ۷۱۱ ق نوشته شده است. ۲. رؤیای حضور علی بن ابی‌طالب (ع) در محل که به هر دو مکان موقعیت قدمگاهی داده است. ۳. دستور ساخت مسجد و تربت‌خانه، ۴. ترسیم طرح مختصات و تعیین محل بنا، ۵. احداث دو بنا براساس رؤیا.

ترسیم مختصات بنا توسط امام علی (ع) که در هر دو رؤیا آمده است، متضمن یک نکتهٔ مهمی است و آنکه چنین مکان‌هایی در نظر مردمان آنجا قداست داشته است. این باور می‌تواند باوری نزدیک و اسلامی باشد یا باوری دور و ایرانی. درواقع به نظر می‌رسد سازنده یا سازندگان بنا به‌دنبال باوری قدیمی نسبت به این مکان‌ها و تحت تأثیر رؤیایی که بر آن باور تأکید دارد، به ساخت بنای مذهبی جدیدی در این مکان اقدام کرده‌اند (Mashhadi Nooshabadi, 2016).

البته درصورت بیان دو واقعه تفاوت‌هایی وجود دارد، از جمله اینکه در کاشی قدمگاه علی کاشان برعکس مسجد قهرود ماجرا به نثری صمیمی و با تفصیل بیشتر دربارهٔ جزئیات رؤیا سخن گفته شده و حتی با نقاشی و نیز ترسیم اندازهٔ دقیق نعل اسب امام علی (ع) و پی شتر امام دوازدهم رؤیا مستند و مصور شده است. درعوض در بخش‌های دیگر درب قهرود که فضای بیشتری برای کتیبه‌نگاری داشته، بانی و خاندانش کامل‌تر معرفی شده‌اند. همچنین در قدمگاه علی کاشان، بینندهٔ خواب و بانی بنا دو شخص مختلف هستند؛ چنانکه سید فخرالدین حسن طبری بینندهٔ خواب است و بانی بنا، مولانا بهاءالدین حیدر فارس (Mashhadi Noosh Abadi & Ghiasian, 2021)

و رفته‌رفته باورهای شیعی در میان عالمان رسمی احتمالاً سنی رسوخ می‌کند تا در سده‌های بعدی ارادت به امام علی (ع) و اهل بیت که در واقع تشیع محبانه است به تشیع اعتقادی تبدیل شود. از حیث تزئینات هنری نیز، برخی ویژگی‌های این درب مانند اسلیمی‌های درهم‌تنیده که جلوه‌ای از یک کار مشبک را تقلید می‌کنند، حائز اهمیت بوده و در هنرهای چوب سده‌های بعد زیاد به کار رفته‌اند؛ بنابراین این درب چوبی هم به‌دلیل ساختار اصلی و تزئینات هنری و هم به‌لحاظ محتوایی، اثر بی‌مثالی در تاریخ هنر ایلخانی است.

سپاسگزاری

از خانم فریده فرمانیان آرائی بابت ترسیم شکل‌های ۶ و ۷ سپاسگزاری می‌شود.

منابع مالی

وجود ندارد.

تعارض منافع

بین نویسندگان تعارضی در منافع وجود ندارد.

درون‌مایه‌ی رؤیای ثبت‌شده، شباهت چشمگیری با محتوای دو لوح کاشی زرین‌فام دیگر از این دوره در قدمگاه علی کاشان دارد که در کل، تصویری از گرایش‌های دینی و تحولات فرهنگی کاشان در آن زمان به دست می‌دهد.

اسلام‌آوردن غازان‌خان نه‌تنها پایانی بر دین بودایی در ایران، بلکه نویدبخش آغاز شکوفایی فرهنگ و هنر ایلخانی و اصلاحات گسترده در زمینه‌های مالی، ساختمان‌سازی، قضایی، نظامی و غیره بود. او سیاست‌های اسلامی‌سازی همراه با گرایش به خاندان پیامبر در پیش گرفت که نمونه‌اش ایجاد دارالسیاده در شهرهای ایران بود. با آغاز سیاست‌های اسلامی‌سازی وی، اهالی کاشان که به تشیع گرایش داشتند، آزادی عمل بیشتری به دست آوردند و بناهای مذهبی احداث کردند. در کاشان تربت‌خانه یا قدمگاه علی و در منزلگاه بین‌راهی قهرود مسجد علی با کارکرد قدمگاهی ساخته شد. کتیبه‌های سیزده‌گانه‌ی درب مسجد علی که به‌دلیل آشنایی با فرهنگ ایران در رأس سده‌ی هشتم هجری قمری اهمیت دارد، درحقیقت به‌مثابه‌ی سند وقف‌نامه و واقع‌نگاری از یک رخداد و باورهای مربوط بدان است. این کتیبه‌ها تصویری از فرهنگ دینی این دوره به دست می‌دهند که چگونه باورهای صوفیانه با اندیشه‌های شیعی درآمیخته

References

- A'zam Vaqefi, H. (2007). *Cultural Heritage of Natanz* (Vol. 4). Anjoman Asar va Mafakher Farhangi .
- Adle, C. (1972). Un disque de fondation en céramique (Kâshân). *Journal Asiatique*, 260, 277-297 .
- Adle, C. (1982). Un diptique de fondation en ceramique lustrée, Kašan 711/1312. *Art et société dans le monde iranien*, 199-218 .
- Adle, C. (2000). A Pair of Memorial Lustre Tiles from Kashan Dated 1312/711 (E. Eshraqi, Trans.). In *Art and Society in the Iranian World* (pp. 221-246). Tus .
- Afshar, I. (1975). *Monuments of Yazd* (Vol. 2). Anjoman Asar Melli .
- Chehri, M. (2016). Research on the Evidence Analysis of "El-yasin" in the Verse 130 in Surah Al-Saffat. *Seraje Monir*(23), 77-103 .
- Christie's. (1996). *Islamic Art and Indian Miniatures and Rugs and Carpets*, London . Christie's .
- Dehkhoda, A. (1959). *Dictionary*. University of Tehran .
- Fehérvári, G. (1993). Mihrāb. In C. E. Bosworth, E. V. Donzel, W. P. Heinrichs, & C. Pellat (Eds.), *Encyclopaedia of Islam* (Vol. VII, pp. 7-15). Leiden: E. J. Brill .
- Fehérvári, G. (1998). Pottery of the Islamic World. In *The Tareq Rajab Museum*. I. B. Tauris .

- Floor, W. (2006). The woodworking craft and its products in Iran. *Muqarnas*, 23, 159-189 .
- Ghazali, A. (1954). *Fada'el an-Anam* (M. Sabeti, Trans.) .
- Jami, A. (1996). *Nafahat al-Uns men Hadarat al-Qods* (M. Abedi, Trans.). Moasseseh Ettala'at .
- Losensky, P. (2006). *Mādda tāriq*, *Encyclopedia Iranica*. iranicaonline.org/articles/madda-tarik-chronogram (accessed on July 2022)
- Mashahdi Nooshabadi, M. (2014). Inscriptions over the Historical Doors of Abyaneh. *Studies on Kashan*(11), 48-85 .
- Mashahdi Nooshabadi, M. (2016). The Myth of Absence of Girl. *Mytho-Mystic Literature*, 12(45), 249-282 .
- Mashhadi Noosh Abadi, M., & Ghiasian, M. R. (2021). The Writing of Dreams on Lustre Tiles in Two Qadamgāhs in Kashan from the Ilkhanid and Safavid Periods. *Culture and Folk Literature*, 9(37), 101-131 .
- Mashhadi Noushabadi, M. (2019). Abdul Salam Kamuyi, Sheikh al-mashaykh of Suhrawardiyah in Arak, Yazd and Kerman. *Religions and Mysticism*, 52(1), 119-141 .
- Mayer, L. A. (1958). *Islamic Woodcarvers and their Works*. Albert Kundig .
- Mostavfi, H. (1983). *Nozhat al-Qolub* (G. le Strange, Trans.). Donyae Nashr .
- Naraqī, H. (1969). *Historical Monuments of Kashan and Natanz Cities*. Anjoman Asar va Mafakher Farhangi .
- Naraqī, H. (1973). Manifestations of Achaemenid Civilization in the Works of the Safavid Era: Road Construction, Shah Abbasi Caravanserai and Some Forgotten Historical Buildings. *Honar va Mardom*, 11 (127), 57-73 .
- Rashid al-Din Fadl Allah Hamadani. (1989). *Athar va Ehya' (Persian Text about Agricultural Technology)* (M. Sotudeh & I. Afshar, Eds.). University of Tehran .
- Sotheby's. (2011). *Arts of the Islamic World, Including Fine Carpets and Textiles*. Sotheby's .
- URL1:<https://www.iribnews.ir/fa/amp/news/2777195>. (2022).,
URL2:<https://www.iribnews.ir/fa/amp/news/2777195>
- Watson, O. (1975). The Masjid-i 'Alī, Quhrūd: An Architectural and Epigraphic Survey. *Iran*, 13(1), 59-74 .
- Wilber, D. N. (1969). *The Architecture of Islamic Iran: The IlKhānid Period*. Greenwood Press.

پی نوشت

^۱. اولیور واتسون رقم «عمل یوسف [...] علی ابن محمد [...] القضایری القاشانی» را در آن خوانده و با توجه به شکستگی بخشی از لوح که فقط برخی از حروف تاریخ در آن باقی مانده، آن را متعلق به یکی از سال‌های ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۲۶ یا ۷۲۷ دانسته است (Watson, 1975).

^۲. تاریخ ثبت شده بر درب به صورت ۱۰۲۶۰ دیده می‌شود که واتسون آن را ۱۰۲۴ ق/ ۱۶۱۵ م خوانده است (Watson, 1975). اما نگارندگان به خوانش متقاعدکننده‌ای از آن دست نیافتند.

^۳. André Godard (d. 1965).

^۴. Jean-Baptiste Eugène Napoléon Flandin (d. 1889).

^۵. متأسفانه ماجراهای سرقت از این مسجد همچنان ادامه داشته و در سال ۱۳۹۸ تعدادی از کاشی‌های زرین‌فام در محراب مسجد از جای خود کنده و شکسته شده‌اند.

^۶. لوح محرابی فیروزه‌ای کمی زاویه‌دار نصب شده بوده که جهت قبله را که متمایل به سمت چپ است اصلاح کند (Fehérvári, 1993). برای تصاویر سیاه و سفید منتشر شده از این محراب، نک (Fehérvári, 1993: fig.13 ; Watson, 1975: pls. Ia, VIIIa)

^۷ این لوح سرامیکی در زمان انتشار مقاله واتسون در محل محراب مسجد نصب بوده است (Watson, 1975). در سال‌های بعد از ایران خارج شده و در سال‌های ۱۹۹۶ و ۲۰۱۱ در حراجی‌های کریستی و ساتبی لندن عرضه شده است (Sotheby's, 2011; Christie's, 1996).

^۸ اهالی مسجد بر این باورند که این صفحه فولادی از طرفی نوعی طلسم بوده که در درون آن دعاهایی نگهداری می‌شده و نظر بد را از مسجد دور می‌کرده و از طرف دیگر، به هنگام ورود بر آن دست کشیده و اجازه دخول می‌گرفتند، اما از آنجا که این صفحه فولادی جدید است، نمی‌توان اظهار نظر قاطعی کرد.

^۹ بر روی لنگه سمت راست دو سوراخ دیده می‌شود که باور ریش سفیدان مسجد بر این است که پس از سرقت درب، امام علی (ع) با دو انگشت خود، آن را به مسجد بازگردانده است.

^{۱۰} حسن نراقی کلمه «سقایه» را نخوانده و نیز «محبیب النّار» را «حبیب‌الله» ثبت کرده است (Naraqī, 1969).

^{۱۱} با توجه به اینکه یکی از اسامی پیامبر (ص) «یس» با تلفظ یاسین است، گروهی از مفسران شیعه مانند شیخ صدوق (متوفی: ۳۸۱ ق/ ۹۹۱ م) و شیخ طبرسی (متوفی: ۵۴۸ ق/ ۱۱۵۴ م) قرائت صحیح آیه ۱۳۰ سوره صافات را «سلام علی آل یاسین» و مراد از این عبارت را اهل بیت دانسته‌اند (Chehri, 2016). در حالی که بررسی‌های جدید نشان می‌دهد که در این آیه بر الیاس نبی (آل یاسین) درود فرستاده شده است (Chehri, 2016).

^{۱۲} حسین اعظم واقفی به جای «تقار»، «نچار» آورده که نادرست است (A'zam Vaqefi, 2007).